

Wij waren hier

Paco Cerdà

Wij waren hier

De erfenis van de Spaanse Burgeroorlog

Vertaald uit het Spaans door
Catharina Blaauwendraad

MEULENHOFF

DIRECCIÓN GENERAL DEL LIBRO,
DEL CÓMIC Y DE LA LECTURA

La traducción de esta obra ha recibido una ayuda del Ministerio de Cultura de España, a través de la Dirección General del Libro, del Cómic y de la Lectura.

Alle termen met een asterisk (*) zijn opgenomen in een verklarende woordenlijst achter in het boek.

ISBN 978-90-896-8347-2

ISBN 978-94-023-2626-0 (e-book)

NUR 680

Oorspronkelijke titel: *Presentes*

Omslagontwerp: DPS Design & Prepress Studio, Amsterdam

Omslagbeeld: Otto Wunderlich, © Instituto del Patrimonio Cultural de España, MCD

Auteursfoto: © JEOSM

Vormgeving binnenwerk: Steven Boland

© 2024 Paco Cerdà

© 2026 Nederlandse vertaling Catharina Blaauwendraad en Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten van derden te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

All rights are reserved, including those for text and data mining, AI training and similar technologies.

Inhoud

[Proloog]	7
20 NOVEMBER	13
Alicante, 0 km	14
Eulalio	25
Kapitein Dickson	30
21 NOVEMBER	35
Villena, 59 km	36
Pepe	43
Miguelillo	50
22 NOVEMBER	55
Almansa, 93 km	56
Encarna	68
Weddell	76
23 NOVEMBER	85
Albacete, 167 km	86
Rawicz	98
Pilar	107
24 NOVEMBER	115
La Roda, 204 km	116
Het meisje	126
Miguel	132

25 NOVEMBER	139
El Provencio, 244 km	140
Francisco	148
De 47	151
26 NOVEMBER	159
Quintanar de la Orden, 293 km	160
Marcelino	168
Andrés	175
27 NOVEMBER	181
Villatobas, 338 km	182
Amelia	193
De nachtbrakers	197
28 NOVEMBER	207
Valdemoro, 387 km	208
Matilde	221
Manuel	228
29 NOVEMBER	233
Madrid, 417 km	234
joseantonio	249
Luis	251
30 NOVEMBER	259
El Escorial, 467 km	260
Mollen	268
Ángel	276
[Epiloog]	282
Bronnen	287
Noten	319
Verklarende woordenlijst	322

De lichten zijn gedoofd. En daar is hij dan. Present.

De Oprichter, de Profeet, de Afwezige.

De Meester, de Glorierijke Martelaar, de Eeuwige Caesar.

De Nationale Held, het Boegbeeld van het Spaanse Volk, de Eerste onder de Gevallen.

De Dode die Leeft, de Bruidegom van Spanje, de Grondlegger van het Rijk.

De Uitverkorene, het Scheppend Genie, de Nimmer Gestorvene.

Daar is hij, voor het altaar, omlijst met hoogdravende namen, gegijzeld door een paar lauwerkransen die afstand scheppen en krenken.

En toch dringt in de ochtendmist van zee, die Alicante omhult onder droefgeestig klokgelui, in de straten waar de menigten zich verdringen, en binnen in deze kerk enkel de klank door van één eenvoudige, gewone, kleine naam: José Antonio.

Voor hem, en niet voor God, zijn de lichten gedoofd.

Toen de bisschop de heilige hostie omhooghield, schalde een kornet. De lichten in het godshuis hielden op met schijnen. Buiten dommelt de morgenstond. Binnen in de San Nicolás is geen duisternis, enkel schemer. Vierentwintig toortsen branden met grillige, opflakkerende vlammen, in zuiver Greco-expressionisme. Deze primitieve vuren omlijsten de katafalk. Indrukwekkend. Duister. Die bevindt zich op drie meter hoogte. Om hem te kunnen zien, verheffen zich de kinnen eerbiedig en bewonderend. Daarboven, op een baar van zwart fluweel, glanst de kist

van ebbenhout. Daarin ligt hij. Present. Klaar om de langste reis te ondernemen, van het aardse naar de verlossing.

Daarin ligt José Antonio. Dat stelden ze gisteren vast toen ze op de gemeentelijke begraafplaats zijn lichaam opgroeven. Om half vier 's middags werd met een droge houweeltik grafnis 515 geopend, het graf waar anonieme handen elke morgen vijf met morgendauw bedekte rozen achterlieten. De vijf rozen uit zijn partijlied. De vijf pijlen uit zijn bundel.

De begraafplaats leek wel een slagveld. Honderden falangisten en militairen stonden in slagorde opgesteld. De arm omhoog, het gezicht hoekig, de houding fascistisch en de lijfspreuk die niemand wil zien: De dood wacht op hen die moeten sterven.

Vijf blauwhemden haalden het lijk naar buiten. Het was Caravaggio die *De graflegging van Christus* schilderde. Er waren dragers en klaagvrouwen, ingehouden dramatiek, hoopvolle rouw, enkele zwijgende discipelen en Hij, uitverkoren tot wederopstanding.

De lijkbaar werd op de schouders langs de witte paden van de begraafplaats gedragen, met achterlating van in vergetelheid gehulde grafnissen. Recaredo, Ubaldo, Josefa, Evelia, Ponciano. Antoñita, vijf jaar. Gasparín, drie jaar. Ter nagedachtenis aan Acacia, het Meisje, twaalf jaar, van haar vader, broers en zusters.

De barokke personages bereikten met langzame schreden het pantheon der gevallen, waar de recente slachtoffers rustten van een oorlog die Spanje als een gescheurd tenebristisch doek had achtergelaten. Het moment was gekomen om de stoffelijke resten te identificeren. En daar, in de kist, lag José Antonio. Wat een leven was, en vervolgens een idee, zou tot mythe worden: franquistische transsubstantiatie. Het lijk werd uit de kist overgeheveld. Ze namen de uiteinden van de Spaanse vlag waarin hij gewikkeld was en legden er een falangistische vlag bovenop. De laatste lijkwade.

Hoe zouden we die koude dageraad kunnen vergeten. Vandaag drie jaar geleden. Zijn kruis.

De dag brak op een andere twintigste november aan als vandaag, maar dan in 1936, en de beheerder van de begraafplaats

zag hoe onder leiding van enkele militieleden een ambulance, een vrachtauto en drie personenwagens arriveerden. Hier hebt u José Antonio Primo de Rivera en andere fascistten, zei de luitenant die het bevel had tegen hem. Ze waren zojuist gefusilleerd op de binnenplaats van de gevangenis van Alicante. Tomás, de conciërge, en een doodgraver begroeven hen. Luis en Vicente, traditionalisten, en Ezequiel en Luis, falangisten. En dus José Antonio, lijk 22.450, die in grafkuil 5 gegooid werd, rij 9, kavel 12, op tweeënhalve meter diepte, de blik oostwaarts, het gezicht naar de zon, met dertig centimeter aarde op zijn vlees, en daarboven, helemaal bovenop, een laag gewapend beton waarmee de gefusilleerden verzegeld werden.

Hij was drieëndertig jaar oud.

Twee jaar later, toen de troepen van de overwinnaars Alicante binnentrokken en de oorlog afgelopen was, werd het lijk van José Antonio uit het verzamelgraf gehaald en bijgezet in grafnis 515. Toen kwamen die vijf rozen bij elke dageraad. Kwam de erewacht die permanent voor het graf stond. Kwam de onafgebroken adoratie van zijn nagedachtenis. Het uiterlijk vertoon begon gestalte te krijgen. Er stond iets groots op stapel. Maar wat er nu begint heeft nog nooit iemand gezien. Niemand heeft zelfs ook maar gewaagd zich zoiets voor te stellen.

Nadat het lichaam was geïdentificeerd, verliet de stoet gisteren de begraafplaats. De doodskist werd gedragen door twaalf kameraden met escorte. De vier kilometer lange weg naar de stad werd geflankeerd door falangisten van de oude garde, schouder aan schouder. De militairen kenden hem de eer van kapitein-generaal toe. Vliegtuigen van het leger vlogen boven de lijkbare. Enorme vuurbakens brandden boven op de kastelen van Santa Bárbara en San Fernando. De processie vorderde langzaam, buitensporig langzaam. De menigte vulde de straten. De flechas juveniles,* als uit metaal draad getrokken, presenteerden de wapens. De balkons hingen vol met Spaanse vlaggen, ook vlaggen met rouwlinten. Er was emotie, stilte, één groots rozenkransgebed uit twintigduizend kelen. Duizenden armen werden omhooggestoken. Brandende

toortsen verlichtten de weg van José Antonio. Twee kruisen werden omhooggehouden aan het hoofd van de stoet toen het lichaam op de schouders de kerk, die inmiddels donker en koud geworden was, binnengedragen werd. De collegiale kerk werd alleen nog door kaarsen verlicht, geen elektriciteit, enkel vuur, dramatischer en plechtstatiger. Zo begon de dodenwake. Met psalmen, responsorie voor de overledenen, rozenkrans en ingetogenheid. Met priesters, raads mannen van de Falange,* hoogwaardigheidsbekleders van de Beweging, provinciale bestuurders, generaals van het Leger, burgemeesters en het gewone volk, een rij van blauwe mie-ren die, in de nachtelijke stilte, afscheid namen van hun Oprichter en de wacht hielden bij zijn lichaam, omkrans met laurier, groene laurier, de lauwerkrans der overwinnaars voor de jonge Caesar, Bestuurder van het Rijk.

Dat was gisteravond. Nu is de mis afgelopen en kunnen jullie gaan in vrede. De doodskist is van de katafalk afgehaald om de lange reis aan te vangen. De meest onwaarschijnlijke ceremonie in de hedendaagse Geschiedenis van Spanje begint. De grootste cultus voor een overleden politicus in West-Europa voor wat deze eeuw betreft. Er zullen 467 kilometers worden afgelegd in het marstempo van de Falange. Eén stap, nog een, stilte, het schitteren van kaarsen en sterren, het geluid van droge vertrapte bladeren. Elf dagen en tien nachten wordt er gelopen in weer en wind, met het lichaam van de Profeet voortdurend op de schouders, aan de ontberingen van deze herfst onderworpen, met dood en honger vermomd als Overwinning. Tien nachten en elf dagen te voet door de kou, de vorst, de dauw, de regen en de ijzige ochtendwind. Een mystieke weg, spiritueel. Van het fijne zand van de Middellandse Zee tot het harde steen van het Escorial, het onderkomen van koningen, de grafstede der vorsten.

Tijdens de overbrenging zullen 's nachts vuurbakens worden aangestoken en overdag litanieën worden gezongen. De stoet zal door nog open loopgraven trekken. De landarbeiders zullen die vanaf de rand van de weg gadeslaan. Het volk zal ontroerd zijn als ze de jonge martelaar en zijn heilige relikwieën voorbij zien ko-

men. Ik zag hem voorbijkomen, ik droeg hem op mijn schouders, ik prevelde joseantoniopresente* voor de dode en herrezene.

Ik en Hij: het enige wat elk geloof nodig heeft.

Wij: het enige dat dit door haat verwonde land tolereert.

Het grootste propaganda-offensief begint, bewapend met de beste pennen die het land nog heeft, om het relaas van een nieuw Spanje vast te leggen. Opdat niemand José Antonio zal vergeeten, de man die droomde van wereldrijken, die een revolutie beloofde en het conservatieve ideaal veroordeelde. Opdat het volk José Antonio, de kandidaat op wie een half jaar voordat hij werd gefusilleerd bijna niemand stemde, zou gaan idealiseren. Opdat niemand – niemand behalve de gevestigde macht, niemand behalve Hij, demiurg van het drama, poppenspeler van de blauwe marionetten – zich meester zou maken van het personage José Antonio, zijn nalatenschap zou verdraaien en manipuleren, deze pionier van het Spaanse fascisme, de nationale leider van de Falange, de vijand van het Volksfront,* de gesel van de Republiek, de grote onbekende die niemand meer zal terugkennen.

Die ernstige, schuchtere, gepassioneerde, impulsieve, elegante, veeleisende, krachtige, extreem trotse, beschaafde, intelligente, perfectionistische, kwetsend sarcastische, charismatische, verleidelijke, bewonderde, vereerde, verafgode jongeman. Messiaans. Een ambitieuze jongeman met een tragisch levensconcept: de lotsbestemming, het offer, de missie.

Half Spanje zal tot theater worden.

De lichten zijn gedoofd.

De voorstelling gaat beginnen.

20 NOVEMBER

Alicante, 0 km

José Antonio, Present.

José Antonio, Present.

José Antonio, Present.

José Antonio, Present.

José Antonio, Present.

José Antonio, Present.

Zesmaal werd José Antonio geschreeuwd vanaf het dek van mijnenlegger Júpiter, een oorlogsschip afgemeerd in de haven van Alicante.

Zesmaal weerklonk het antwoord Present uit de honderdduizend aanwezige kelen.

Een zee van fascist en civiel, in uniform en in burger, trekt langs de kustweg. Het is een dag van nationale rouw. De scholen, instituten, universiteiten, openbare instellingen en bedrijven zijn gesloten. De rozenkrans wordt in elke gemeente geboden, de kazernes vuren saluutschoten af en in de kerken worden gedenkmissen opgedragen met de banieren van de Falange in het priesterkoor. Bij de kruizen van de gevallen worden bloemen gelegd, de doodsklokken luiden in heel Spanje, de aangesloten verpleegsters dragen een zwarte rouwband om de arm. Ook wordt caralsol* gezongen en het Gebed voor de Gevallen, geschreven door Sánchez Mazas, gelezen: Heer, ontvang degenen die sterven voor Spanje met barmhartigheid in uw schoot, en bewaar in ons voor altijd de heilige trots dat men alleen in onze gelederen voor Spanje sterft en dat alleen wij door de vijand worden geëerd met hun ergste wapens. Als slachtoffers van de haat vallen de onzen

niet door haat, doch door liefde, en het laatste geheim in hun hart is de vreugde waarmee zij hun leven voor het Vaderland hebben gegeven. Noch zij, noch wij hebben ooit kunnen treuren uit wrok of haat jegens de vijand, en gij weet, Heer, dat al deze gevallenen sterven om met hun edelmoedige offer degenen te bevrijden die hen vermoord hebben, om met hun jonge bloed de eerste stenen te metselen in de wederopbouw van een vrij, sterk en onverdeeld Vaderland.

In Alicante, epicentrum van het drama, wordt begonnen met de wederopbouw van dit vaderland.

Aan de havenkade liggen oorlogsschepen, vissersboten, meer dan honderd vaartuigen afgemeerd die vanuit ons hele kustgebied van de Middellandse Zee zijn gekomen. De kanonnen van het eskader bulderen wanneer de kist voorbijkomt. Dat is het enige dat de diepe stilte breekt van een zondagse maandag met de sfeer van een unieke dag. Op de zeilen van de schepen zijn pijlen en fasces afgebeeld. Van de masten wapperen rood-zwarte wimpels. Portretten van José Antonio sieren de kielen, de vaarbomen en de roeiriemen. Zoals altijd op al zijn portretten: een sereen, geretoucheerd en moedig gezicht. Extatisch. Een eskader jachtvliegtuigen vliegt laag over en bombardeert de doodskist met laurier en bloemen. Van alle drie legers zijn uniformen aanwezig. Bij de ingang van de haven omringen grote groepen falangisten een frontispice van twintig meter breed en bijna tien meter hoog, met het juk en de pijlen, en zesmaal in Romeinse letters geschreven: José Antonio Present. Het decorstuk is gigantisch, evenals de masten die zijn opgericht langs de centrale wegen van Alicante, evenals de twee monolieten van twaalf meter hoog die aan de ingang van de stad zijn opgesteld, evenals de boog waardoorheen een monumentaal kruis van veertien meter hoog te zien is met de zee op de achtergrond, want alles voert naar de zee, en de zilveren bergen werpen lange schaduwen die de kleine boomgaarden binnendringen, de putten dichten en met hun kou tot aan de zee reiken, waar de oorlogsschepen en de boten afscheid nemen van de Oprichter, met de Spaanse vlag halfstok terwijl de bemanning de arm heft.

De Esplanade van Alicante is Rome in 1937, met de parade van zwarthemden aan de voet van het Altaar van het Vaderland en de eeuwige vlam die daar brandt ter ere van de onbekende soldaat naast Mussolini; het is Berlijn in 1938 met de Brandenburger Tor, dramatisch vormgegeven met obeliskken, adelaars, hakenkruisen en rode vlaggen die Hitler omlijsten. Het is de massa, het drama, de emotie. Het is de trots, eenheid. Het is een oorlogsesthetiek die overweldigt, die meer tot voelen dan tot denken aanzet, die gericht is op onderwerping via de meest primaire reactie: angst. Het is de kracht van een land dat bereid is zijn wederopstanding in scène te zetten. Beter nog: de geboorte van een nieuw Spanje gestalte te geven.

Voor deze taak is het woord vereist.

Het is de tijd voor woorden.

José Santos Reiriz schrijft in *El Compostelano*:* Vanuit Alicante, waar de holocaust plaatsvond, marcheert José Antonio in triomf naar het Escorial, toneel van sublimatie. Als El Cid ons leerde Spaans te zijn, zal Hij ons leren Nationaal-Syndicalisten te zijn.

Luis Moure Mariño schrijft in *Boinas Rojas*:* Om deze vore te kunnen trekken, was het nodig dat de Caudillo eerst met zijn zwaard de weg vrijmaakte. Om het lichaam van de oprichter van de Falange te redden, ruimde de Caudillo eerst het hele Spaanse grondgebied op. José Antonio kan naar het Escorial gaan en daar voor altijd rusten, omdat Spanje nu ons toebehoort; vandaag de dag zijn de valleien van ons, de bergen van ons en de wegen die voor ons liggen, van ons.

José Sánchez Garrido schrijft in de *Azul** van Córdoba: Uit steden en dorpen komen de moeders van hen die in de oorlog zijn gestorven en van hen die in de oorlog hebben gevochten om deze mens, deze profeet te begroeten. Nog vers zijn de voetstappen van de helden; nog sijpelt het bloed der martelaren uit dorre voren. En langs wegen en kruispunten, steile heuvels en kronkelende bochten, langs diepe afgronden van waaruit men het wonderschone landschap van het Vaderland kan overzien, dat ontwaakt in het ochtendgloren, en vanuit de diepten der met kobalt overtrokken

ravijnen marcheert de processie langzaam en plechtig achter een Kruis aan dat is opgericht en achter het stoffelijk overschot aan, symbolen van de traditionele deugden van ons volk.

Op alle voorpagina's, zonder uitzondering. Honderden geschreven bladzijden. Directe verbindingen van de Nationale Radio met speciale verslaggevers. Een filmploeg van de Departamento Nacional de Cinematografía* documenteert de overbrenging. De gevallen martelaar moet herdacht, verheerlijkt, geheiligd en gewijd worden. Hij moet een mythe worden.

Opdat joseantonio* geen mens meer is, maar een idee wordt.

Opdat deze idee, dit ahistorische symbool, verdraaid of tot zwijgen gebracht kan worden. Buiten werking gesteld.

De pelgrimstocht vordert. Het is geen processie of begrafenis; het is de laatste parade van iemand die als overwinnaar naar huis terugkeert voor zijn eeuwige rust. Zo hebben zich zijn ideologen dit heldendicht voorgesteld: het lijk van José Antonio op de schouders door het Rode Spanje te dragen, dat trouw bleef aan de Republiek tot de laatste ademtocht. De overbrenging moet de kracht tonen van de zegevierende partij. Een indrukwekkende mise-en-scène. De meest ambitieuze sinds de Overwinning. Een daad van bevestiging tegenover de eigen mensen, een waarschuwende boodschap voor andersdenkenden: ziehier de nieuwe machthebbers, de nieuwe roerganger. Bewonder ze, vrees hem.

Deze onderneming vraagt om epiek.

Het is de tijd voor epiek.

De falangistische kruisweg leidt naar de gevangenis van Alicante, de laatste plek waar José Antonio nog in leven was, een Heilig Oord in de nieuwe religie die tot stand komt met de beitel van de vurige retoriek en de hamer van de fascistische esthetiek. Hier hebben ze hem vermoord. Hij had negen maanden gevangengezeten, waarvan drie in de Modelo-gevangenis in Madrid en bijna een half jaar in deze gevangenis in Alicante. Hij was de belangrijkste gevangene in handen van de republikeinen. De leider van de Falange. De vreselijkste gesel van het Volksfront.

Hij werd gearresteerd wegens wapenbezit vóór het uitbreken van de oorlog. Om hem in detentie te houden, werden hem nog andere misdaden ten laste gelegd. In deze gevangenis met dikke muren, waarvan de ramen vandaag zijn gedecoreerd met zwarte doeken, komt de lijkbaar tot stilstand. Het moment druipt van bezieling. Vooraan rechts van de baar draagt zijn broer Miguel hem op de schouders. Hij zat hier samen met hem gevangen – cellen 72 en 73 – vanaf 6 juni 1936. Ze werden ervan beschuldigd betrokken te zijn bij de staatsgreep, terwijl ze al in de gevangenis zaten, maar het was hun vrijelijk toegestaan bezoekers te ontvangen. De broers waren ervan overtuigd dat ze het zouden redden. Maar toen brak de 20e november aan. De gratieverzoeken bleken afgewezen. Er zouden ook geen uitwisselingen meer plaatsvinden met waardevolle gevangenen uit het republikeinse kamp. Het was een onherroepelijk besluit. Ze zouden José Antonio fusilleren en Miguel kreeg levenslang. Twee dagen eerder pakte José Antonio, nadat een priester die ook gevangenzat hem de biecht had afgenomen, zijn donkergroene Astoria-vulpen, punt 6, en schreef zijn afscheidsbrieven. En ook zijn testament. Het bevreedt me, schreef hij, dat de overgrote meerderheid van onze landgenoten ons nu, na drie jaar, nog steeds blijft veroordelen zonder ook maar enigszins te pogen ons te begrijpen, en zelfs zonder ook maar de geringste informatie te hebben ingewonnen of te hebben aangenomen. Als de Falange zich als iets blijvends consolideert, voegde hij toe, hoop ik dat eenieder de pijn gewaarwordt dat er zo veel bloed vergoten is doordat we geen bres van kalme aandacht hebben kunnen slaan tussen de wreedheid enerzijds en de antipathie anderzijds. Moge het vergoten bloed mij vergeven voor de rol die ik heb gespeeld in het teweegbrengen ervan, en mogen de kameraden die mij voorgingen in het offer mij verwelkomen als de laatste van hen. God geve, schreef hij op het randje van de dood, en hoe kun je op zo'n moment schrijven, dat mijn bloed het laatste Spaanse bloed is dat vergoten wordt in burgerlijke onenigheid. God geve dat het Spaanse volk, zo rijk aan innig goede eigenschappen, nu in vrede het vaderland, brood en gerechtigheid

zal vinden. De klok tikte zijn laatste uren weg: de angst voor het einde in eenzaamheid. Wat mijn naderende dood betreft, besloot hij, terwijl hij op het vel papier en diep in zichzelf blikte, die zie ik zonder pochen tegemoet, want het is nooit een vreugde om op mijn leeftijd te sterven, maar ook zonder protesteren. Moge God onze Heer het offer, voor zover het dat is, aanvaarden als gedeeltelijke genoegdoening voor hetgeen in een groot deel van mijn leven egoïstisch en ijdel is geweest. Al wie mij hebben weten te kwetsen of beledigen vergeef ik met heel mijn hart, zonder uitzondering, en ik vraag vergiffenis aan degenen die ik genoegdoening verschuldigd ben voor welk onrecht dan ook, groot of klein, dat ik hun aangedaan heb.

Op de laatste avond, even na negenen, bezochten zijn zuster Carmen, zijn zuster Margot en zijn tante Ma hem. Hij hield zich nog goed, wist nog niet hoe het met hem af zou lopen. Carmen gaf hem een crucifix. Hij bedankte haar. Daarop gingen ze weg. Miguel werd uit zijn cel gehaald om afscheid te nemen van zijn broer.

Hij betrad cel nummer 1, met de grijze muren, het roestige bed en het hoge raam. Ze kregen vijftien minuten de tijd, en omhelsden elkaar voor de laatste keer, langdurig, waarna ze *arriba-españa** riepen.

Nu, drie jaar later, staat Miguel opnieuw daar, voor de gevangenis, en draagt met zwartleren handschoenen de baar waarop het lijk van zijn broer ligt. Hij ziet er onder het kleine snorretje oprecht falangistisch uit. Hoe vaak heeft hij zich niet de laatste glimlach van zijn broer herinnerd, op de vroege ochtend van de fusillade, toen ze afscheid van elkaar namen en hij naar eigen zeggen tegen hem zei: José Antonio, bid voor ons. De rest heeft hij niet meer gezien. Het was tien over half acht in de ochtend van vrijdag 20 november. Ze brachten José Antonio naar binnenplaats nummer 5 van deze gevangenis. Tegenover het gemengde peloton van de *Confederación Nacional del Trabajo** en de *Federación Anarquista Ibérica,** onder het laatste stukje hemel dat uit alle macht probeerde te dagen, stelde hij zich aan de linkerkant op. De

andere twee falangisten en de twee leden van de carlistenmilitie* stonden naast hem. Welke woorden sprak hij? Een heldhaftige strijdkreet. Een laconieke verzuchting. Wie zal het zeggen. Bittere schoten voltrokken de tragedie.

Hij was drieëndertig jaar oud.

Vandaag, in deze gevangenis, die inmiddels is omgedoopt tot Casa de José Antonio, heeft de herinnering aan de slachting de vorm van een kruis aangenomen. Ze hebben een houten kruis opgericht op de binnenplaats waar hun kameraad en martelaar werd neergeschoten, precies op de plek waar zijn lichaam viel. Daarvoor bidt Miguel, en ook Pilar Primo de Rivera, zijn zuster, de vrouw die de Sección Femenina* van de Falange leidt, caudilla van Spanje, één brok ambitie. Zij is de machtigste vrouw van het land. En zo voelt ze zich ook, sterk. Staand voor het kruis op de binnenplaats, in blauw hemd met rode baret, bekruiest Pilar zich en haar vingertoppen beroeren, wanneer ze langs haar borst strijken, het met rood geborduurde falangistische embleem. Gisteren.

Vandaag leeft José Antonio. Leeft hij voort. Dat willen ze ook benadrukken: Dat de Oprichter in de hemel is, maar dat zijn verlossend credo, onwrikbaar, op aarde achterblijft.

De stoet passeert de pilarenboog die de stadsgrens van Alicante markeert. Het open landschap ontvouwt zich, de uitgestrekte weidse velden met ingezaaide hellingen waardoor de weg naar het Escorial voert. Dorre, droge bergen onder enorme luchten. De wind waait onbelemmerd langs de velden en door de palmbomen. Vooraan, bijna een kilometer verderop, maken motorrijders van het korps van wegwachters en een dienstwagen de weg vrij. In hun kielzog is de rijksweg volkomen leeg, groepjes mensen staan in greppels en langs de weg. Het eskader schutters, dat langzaam en in militaire rouw voor het kruis van de Falange en het kruis van Las Naves uitloopt, wordt ondersteund door ononderbroken biddende priesters. Zij worden gevolgd door de dienstdoende paradecommandant. Hij heeft de leiding. Vervolgens komt het brandpunt van alle blikken, de lijkbaar, gedragen op de schouders van twaalf falangisten. Naast hen marcheren

twalf kameraden die hen moeten aflossen. Om de tien kilometer, ongeveer, wordt er gewisseld. De provincies van de Falange, alle vijftig van Spanje, zal de eer te beurt vallen om de lijkbaar waarop het lichaam van hun Oprichter ligt, op de schouders te dragen. Naast de twalf voorbereide aflossers marcheert, aan elke kant, een escorte van twalf kameraden, met de loop van hun geweer naar de grond gericht en de kolf naar de lucht, als teken van rouw. De processie is lang, indrukwekkend en doordrenkt van falangistische esthetiek, religieuze passie en militaire kracht. Achter de kist volgen de staatsleiding, de hogere rangen van de Falange, het leger, de vlaggen, nog een gewapend eskader, de groepen dragers, de honderden mensen die de stoffelijke resten van José Antonio begeleiden, en aan het eind, een stuk verwijderd van de stoet, de logistieke dienstvoertuigen: ambulances, vrachtwagens en veel auto's en busjes, op voldoende afstand om de overbrenging, die in stilte dient te geschieden, niet te vervuilen met het lawaai van motoren. Geen kreten, geen uitroepen. De order is duidelijk: Diepe ernst en sobere stilte. Wie drukte maakt, voelt niets; hij is politiek bezig en daarmee de zoveelste huichelaar in de gediscrediteerde fauna van lasteraars en onruststokers van het decadente Spanje, die uitgeroeid moet worden. Zo is het bevolen. Daarom hoort men enkel het geluid van gebeden en het kras, kras, kras van de schoenzolen over het asfalt. Een snelle en stevige stap, energiek en ferm, in de geest van de processie, militair. Letterlijk voetje voor voetje, zonder meer vooruit te komen dan de dertig centimeter die een schoen lang is. Een langzame, serieuze, plechtige gang. Majestueus. Als een Romeins legionair. Een gang die beperkt, die de buitenwereld stilzet en elk idee van vooruitgang verdrijft. Anderhalf miljoen stappen vooruit. En het begint allemaal met deze eerste etappe buiten Alicante, op de tiende kilometer van de mars.

Er is halt geblazen. De stoet stopt abrupt. Stille blikken onder de middagzon. De blauwhemden tillen de kist, die driehonderd kilo weegt. Aflossen, schreeuwt de paradedcommandant. De twalf dragers staan hun plaats onder de draagbaar af aan

hun vervangers, wenden zich naar de kist en blijven stram in de houding staan, met hun arm geheven. Geef acht, roept de bevelhebber. Links, rechts, links, rechts, schreeuwt hij opnieuw. De nieuwe dragers maken als één man pas op de plaats. Mars, roept de bevelhebber ten slotte. José Antonio, present. De stoet vervolgt zijn tocht, te midden van de velden, tussen de palmen en de mediterrane olijfboomgaarden, in the middle of nowhere. Daar ter plekke zal een monoliet verrijzen, een gedenkteken van zwart marmer, wit dooraderd, dat met zekere haast door een fabriek in Monóvar is uitgehouwen. Hij is tweeënhalve meter hoog. Hij weegt vijftienhonderd kilo. Hij is imposant, met de uitstraling van een wereldrijk, met het juk en de pijlen en met die notariële inscriptie, kort, kernachtig, helemaal in joseantoniaanse stijl: Tot hier droeg de Falange van Alicante het lichaam van José Antonio en om 12 uur 's middags op 20 november MCMXXXIX, het Jaar van de Overwinning,* droeg ze het over aan de Falange van Murcia. Er zal zo'n monoliet worden opgericht op elk punt langs het traject waar een aflossing plaatsvindt. Altijd aan de rechterkant van de rijksweg. De provincies, dagen en uren zullen veranderen. De rest blijft ongewijzigd. Om deze megalomane, imperialistische actie van totalitaire verheerlijking vast te leggen, die zo eigen is aan een andere wereld en een andere tijd, en ook aan deze, november 1939, waarin de oorlog in Spanje is afgelopen, maar die in Europa is uitgebroken, nu Duitsland Polen is binnengevallen vanuit het westen, de Sovjet-Unie Polen is binnengevallen vanuit het oosten en het nazisme en het fascisme vechten om zich meester te maken van het grondgebied en van de geest. Spanje kleedt zich in falangistisch donkerblauw, nu bijna fascistisch zwart. Zwart marmer langs de kant van de weg. Eeuwig Marmer in het Jaar van de Overwinning. Opdat niemand het ooit nog durft te vergeten. Opdat ze deze pelgrimage des doods nooit meer vergeten zal worden.

De avond is voor de eerste maal gevallen en het is vuur dat het schouwspel domineert wanneer de stoet een lichte helling beklimt en de eerste stad op de route nadert, Monforte del Cid,

waarvan het silhouet van de klokkentoren al te zien is. Men moet het onderbewustzijn binnendringen, de rede mijden, de weerstand overwinnen en emoties opwekken om gezamenlijkheid te bevorderen. De delen moeten worden versmolten tot een uniform geheel; de liturgie van een religie opnieuw geschapen.

Daarom vuur. Vuur verlicht, verwarmt, zuivert en vernietigt. Hypnotiseert.

Het schouwspel is overweldigend. In een bocht van de weg, bij de ingang van het dorp, knettert een enorm kampvuur. De straten vullen zich met de primitieve vlammen van toortsen. De stoet verschijnt en de figuren tekenen zich af, donker, tegen de oranje-kleurige vlam. Het silhouet van de lijken tekent zich eveneens af, geflankeerd door toortsen en zes handlantaarns. Het tafereel heeft meer iets bovennatuurlijks dan iets processie-achtigs. Het lijkt onwerkelijk. De grandeur en het uiterlijk vertoon van de dag hebben plaatsgemaakt voor de tragische intensiteit van de nacht. Het decor van vlammen verandert de silhouetten van de naderende kameraden. Ze hebben midden in het veld een rozenkrans gebeden, midden in het veld, dat gevuld is met mensen die toekijken, zich bekruisen, onzevaderdieindehemelenzij* prevelen en hun arm omhoogsteken en joseantonio of langlevespanje mompelen. De priesterlijke gezangen verdiepen het vervreemdende effect dat vuur, duisternis, massa en dood sorteren. Duizenden mensen verdringen zich in Monforte. Vrachtwagens, auto's, wagens en allerlei andere voertuigen staan opeengepakt op het plein en alle mogelijke open plekken tussen de gewassen. De stad waar José Antonio nu doorheen paradeert, is in rouw. Aan de balkons en voor de ramen hangen witte kleden met zwarte wimpels, zwarte doeken, rode en gele vlaggen zonder paarse melancholie. Het mag dan de twintigste eeuw zijn – die van de auto, de televisie, het vliegtuig en de elektriciteit – maar daarvan is hier niets te zien. Alles herinnert aan de Inquisitie. Stilte en vuur. En daarachter, voorbij de laatste huizen van het stadje, hoor je hoe de falangistische meisjes van de Sección Femenina, de psalm De profundis zingen: Mijn ziel schouwt hunkerend naar zijn belofte.

Mijn ziel smacht naar den Heer. Meer dan wachters naar de morgen, ziet Israël naar Jahweh uit. Want bij Jahweh is ontferming, en overvloed van verlossing.

De nacht verstrijkt op zoek naar de dageraad. Zonder adem-pauze sleept het ritueel zich voort. Om half twee 's nachts wordt Elda bereikt, waar de weg bezaaid is met mirte, bloemen en chrysanten. Vanaf daar verandert het pad in een doorlopend vuur. Kilometers lang kampvuren, fakkels en toortsen. Een vurige morgenstond tussen het kras kras kras over de stijgende en dalende weg. Een Fakkeltocht, zoals de jezuïet Ramón Cué het in de *Hoja del Lunes* van vandaag noemt. Tussen het Escorial en Alicante, schrijft hij, loopt een pad door de hemel, bezaaid met sterren. Het zijn de zielen van alle gevallenen, en de mooiste daarvan is die van José Antonio. Tussen het Escorial en Alicante loopt een pad door het zand, bezaaid met fakkels. Ze zijn de fletse weerspiegeling van de sterzielen die parallel de hemel doorkruisen. De stoffelijke resten van José Antonio bewegen zich voort tussen fakkels. Tussen de sterren aan de hemel beweegt zich zijn ziel zegevierend voort, schitterend als een koningin. De aardse processie is op weg naar het Escorial. De hemelse processie is op weg naar God. Beide zullen rusten. Het lichaam in het hart van Spanje. De ziel in het hart van God.

Het pad van vuur doorkruist de met donkerheid bezaaide velden. De aflossingen worden volgens plan doorgevoerd. Halt, los af, links. Rechts, voorwaarts mars; dit alles midden in de nacht, gehuld in militaire stilte, in een door vuur getransformeerde duisternis. Dertig centimeter per stap, driehonderd kilo gewicht, onzevaderdieindehemelenzijt. Uur na uur, steeds kouder, in aanhoudende dauw, met vermoeide voeten, slaap in de wimpers, de Historische ontroering. En nog vóór zonsopgang, om kwart voor zes 's morgens, is het kasteel te zien en zijn de dicht op elkaar gepakte huizen van Sax te ontwaren, als uit de rots gehouwen. Iemand roept José Antonio. Allen antwoorden Present.

De eerste dag is verstreken.

De eerste nacht is voorbij.